

Türküstan

www.turkustan.info

Aydın Mədətoğlu

Filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

Bizim yazar

əvvəli ötən sayımızda

Mustafa Kamal Paşa ordu müfəttişi olduğu üçün iki diviziyalı 3-cü və 15-ci Korpuslar da onun əmrində idi. Trabzon, Ərzurum, Sivas vilayətləri ilə Ərzincan və Samsun müstəqil sancaqları da Müfəttişliyin sərhədləri daxilində idi. Müfəttişliyə sərhəd olan qonşu vilayət və sancaqlar ilə kolordular (korpuslar) da Müfəttişliyin müraciətini nəzərə almaq məcburiyyətində idilər. Müfəttişlik Hərbi Nazirliyə bağlı olsa da, daha yüksək məqamlarla da görüşüb məsləhətləşmək haqqına sahib idi.

Mustafa Kamal Paşa bu vəzifə və səlahiyyətlərlə 19 may 1919-cu ildə Samsuna gəldiyi zaman artıq məmləkətin hər tərəfində məhəlli müdafiə cəmiyyətləri qurulmuş və yeniləri də qurulmaqda idi. Belə ki, Ədimə və ətrafında "Trakya və Paşaeli Cəmiyyəti", Ərzurum və Əlazizdə "Vilayəti-Şərqiyyə Müdafiyyə-Hüquqi Milliyyə Cəmiyyəti", Trabzonda "Müdafiyyə-Hüquq Cəmiyyəti", İstanbulda "Trabzon və Həvalisi Adəmi-Mərkəziyyət Cəmiyyəti"

İstanbul işğal altında olduğundan normal fəaliyyət göstərə bilməyən Millət Məclisi Ankarada toplanmaq üçün hər cür tədbir görmüş, 19 mart 1920-ci ildə hər tərəfə "Bildiriş" göndərilmiş, yapılan seçkilər nəticəsində millət vəkilləri Ankarada toplanmış, 23 aprel 1920-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi öz işinə başlamışdı. Mustafa Kamal Paşa təcili olaraq bir hökumət təşkil edilməsini təklif etmiş, Məclis qurucu məclislərin sahib olduqları bütün haqlara sahib olduğu üçün Hökumət təşkil etmiş və hökumət vəzifəsini də icra etmiş, Mustafa Kamal Paşanı Məclis başkanı seçmiş, beləliklə o, həm dövlət, həm də hökumətin başçısı olmuşdu...

yəti" və s. artıq fəaliyyətdə idilər. İzmirin Yunanlar tərəfindən işğalından sonra İzmirilər buna qarşı "Rəddi-İlhaq" prinsipini irəli sürərək mitinq təşkil etmiş və İzmirin Yunanıstana birləşdirilməsinə qarşı 3 cəbhə yaratmışdılar. Güney Anadolunun işğalından sonra 21 yanvar 1919-cu ildən etibarən Adana və Maraş cəbhələri də yaradılmışdı.

Mustafa Kamal Paşa bir milyonluq Osmanlı ordusundan 1919-cu ilə qalan 50 minlik ordunun üç yərə bölünmüş olan 3-cü ordusunun müfəttişi idi. Ona mərkəzi Ərzurumda yerləşən və komandanı Kazım Qarabəkir Bəy (Paşa) olan 15-ci Kolordu və mərkəzi Sivasda yerləşən və komandanı Rəfət Bəy olan 3-cü Kolordu tabe idi. Mustafa Kamal Paşa taktiki gediş edərək öncə bunlarla deyil, digər ordulara bağlı Kolordu komandanları və vilayət valiləri ilə danışıqlara başlamış, daha sonra bu fəaliyyətinin hüquqləşdirmək və millət tərəfindən qəbul ediləcək bir hala gətirmək üçün seçilmiş nümayəndələrdən

tarixinə qədər digər vilayətlərin nümayəndələrinin Sivasda var olduğunu bildikləri təqdirdə Ərzurum Konqresinin üzvlərinin də Sivas Konqresinə qatılacaqlarını bildirmişdi.

Mustafa Kamal Paşanın bu "Bildiriş"i yayması işğalçı qüvvələri narahat etmiş, İstanbul hökumətindən onun rəsmi vəzifəsinə son verib İstanbulla gətirilməsi istəmişdi. Lakin Mustafa Kamal Paşa xalq tərəfindən sevgi ilə qarşılanmış və o, öncə Sivasda, oradan da Ərzuruma keçərək 23 iyul 1919-cu ildə orada Doğu vilayətləri Konqresini gerçəkləşdirmiş və İstanbulla bir teleqram göndərərək öz vəzifəsindən istefa verdiyini rəsmən bildirmişdi. 14 gün davam edən Ərzurum Konqresi Mustafa Kamal Paşanı Konqres sədri seçmiş, bir

"Nizamnamə" qəbul etmiş və bir "Bəyannamə" yayınlamışdı. Əsası Mustafa Kamal Paşa tərəfindən irəli sürülən, "Nizamnamə" və "Bəyannamə"də təsbit edilən əsas prinsiplər bunlar idi:

- 1) Milli sərhədlər daxilində vətən torpaqları bir bütündür, bölünə bilməz;
- 2) Osmanlı Hökumətinin çökməsi halında bütün millət bir olaraq hər cür yabançı işğal və müdaxiləyə qarşı çıxacaq;
- 3) Mərkəzi Hökumət vətənin və istiqlalın mühafizəsinə qadir olmadığı təqdirdə qayənin təmini üçün müvəqqəti bir hökumət təşkil ediləcəkdir. Bu hökumət milli bir Qurultay tərəfindən seçiləcəkdir;
- 4) Əsas məsələ milli güc və milli iradəni hakim qılmaqdır;
- 5) Xristian ünsürlərə siyasi hakimiyyət və ictimai sabitliyi pozacaq imtiyazlar verilməz;
- 6) Heç bir mandat və himayə qəbul edilə bilməz.

Ərzurum Konqresi "Nizamnamə"yə uyğun olaraq Qurultayın qərarlarını yerinə yetirmək üçün bir

təmsil heyəti seçmiş və bununla da işini bitirmiş hesab etmişdi.

Ərzurum Konqresindən sonra bütün məmləkəti əhatə edə biləcək yeni bir Qurultayın keçirilməsi üçün çalışmağa başlanmış, Mustafa Kamal Paşa 2 sentyabr 1919-cu ildə Sivasda gəlmiş, 4 sentyabrda Sivas Konqresi öz işinə başlamışdı. 7 gün davam edən Sivas Konqresi "Nizamnamə"yə əlavə olaraq bütün məmləkəti təmsil etdiyini bəyan etmiş, "Şərqi Anadolu Müdafiyyə-Hüquq Cəmiyyəti"nin adını dəyişərək "Anadolu və Rumeli Müdafiyyə-Hüquq Cəmiyyəti" adlandırmış, Qurultayda seçilən təmsil heyətinə bütün ölkəni təmsil etmə hüququ vermişdi.

Bu dövrdə İstanbulda Damad Fərid Paşa kabinetini Əli Rza Paşa kabinetinə əvəz etmiş, Deniz Naziri Salih Paşa rəsmi olaraq Ana-

zünü yerinə yetirə bilməmiş, nəhayət 12 yanvar 1920-ci ildə Osmanlı Parlamenti son toplantısını keçirmiş, Məclisdə Müdafiə Hüquq Cəmiyyəti güclü bir qrupla təmsil edildiyindən "Misaki-Milli" ("Milli Pakt") deyilən Milli Pakt və milli müdafiə proqramı elan edilmişdi. Milli iradəni təmsil edən bu Milli Pakt aşağıdakı məzmununda bir "Bəyannamə" yayınlamışdı:

1) **Osmanlı Dövləti, Ərəb çoxluğu ilə məskun olan və müqavilə bağlandıqda müttəfiqlərin işğalında olan ərazilərdən vaz keçəcək və bu ərazilərin müqəddəratı əhalisinin rəyləri ilə təyin ediləcəkdir. İşğal edilməmiş Türk əraziləri bölünməz bir bütündür.**

2) Doğu bölgəsində öz rəyləri ilə Ana vətənə qatılmış olan Qars, Ərdəhan və Batum üçün lazım gələrsə, təkrar xalq rəyinə müraciət

"Kuvayi-Milliyə", yeni milli mücadiləyə başlayanların əleyhinə bir çox əmrlər vermiş, İstanbulda toplanan hərbi məhkəmə 11 may 1921-ci ildə Mustafa Kamal Paşa və yaxın yoldaşlarını qiyabi ölümə məhkum etmiş, milli mücadiləni davam etdirənlərin üzərinə hərbi qüvvələr göndərilmiş, İzmit, Bolu və Trabzonda milli mücadiləçilərə qarşı üsyanlar tərtib etmiş, "Kuvayi-İnzibatiyyə" ("İnzibati Dəstə") adı ilə yaratdıqları birliklər səbəbsiz yərə bir çox qardaş qanı tökülməsinə səbəb olmuş, lakin milli mücadilə tərəfdarları bu təhlükəli təşəbbüsləri anında aradan qaldırmağı bacarmış, Ankaradakı İstiqlal Məhkəməsi də Damad Fərid Paşa və tərəfdarlarını vətənə xəyanət suçundan qiyabi olaraq ölümə məhkum etmişdi. Mustafa Kamal Paşa 8 apreldə yayınladığı bil-

Türk dünyasının əbədi sevgi ünvanı

Qazi Mustafa Kamal Paşa Atatürk

diridə Damad Fərid Paşanın Aydın elini Yunanıstana təslim etdiyini, təcavüzə uğrayan Türklərin müdafiəsinə əngəl olduğunu, Müttəfiq dövlətləri hərbi işğala dəvət etdiyini, lakin millətin bu dəfə tədbiri və hazırlıqlı olduğunu, Damad Fəridi və hökumətini tanımayacağını açıqlamışdı.

İstanbul işğal altında olduğundan normal fəaliyyət göstərə bilməyən Millət Məclisi Ankarada toplanmaq üçün hər cür tədbir görmüş, 19 mart 1920-ci ildə hər tərəfə "Bildiriş" göndərilmiş, yapılan seçkilər nəticəsində millət vəkilləri Ankarada toplanmış, 23 aprel 1920-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi öz işinə başlamışdı. Mustafa Kamal Paşa təcili olaraq bir hökumət təşkil edilməsini təklif etmiş, Məclis qurucu məclislərin sahib olduqları bütün haqlara sahib olduğu üçün Hökumət təşkil etmiş və hökumət vəzifəsini də icra etmiş, Mustafa Kamal Paşanı Məclis başkanı seçmiş, beləliklə o, həm dövlət, həm də hökumətin başçısı olmuşdu.

Birinci Böyük Millət Məclisinin Ankarada toplandığı 23 aprel 1920-ci ildən 24 iyul 1923-cü il Lozan sülh anlaşmasına qədərki dövr Milli Mücadilə, başqa sözlə, yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin quruluş dövrüdür. Bu dövr ağır bir dövr olmaqla yanaşı həm də Türk millətinin nəyə qadir olduğunu tarixə sübut etmə dövrüdür. Bu dövrdə yunanlar üzərində qələbə çalınmış, onlar Türk torpaqlarından çıxarılmış, quzey-doğu Türk hüduqlarında ermənilər zərərsizləşdirilmiş, güneydə fransızlara qarşı başanlı mücadilələr verilmiş, Türkiyənin əlaqəli dövlətlərlə başladığı sülh anlaşmaları ilə quzey-doğu və güney sərhədləri təyin edilmiş, Rusiya ilə 16 mart 1921-ci ildə Moskva, 11 oktyabr 1921-ci ildə Qars müqavilələri bağlanmışdı. Bir-birini təqib edən bu zəfər və anlaşmalarla yeni Türkiyə hüquqi cəhətdən tanınmış, İstanbul hökuməti tərəfindən bağlanan bütün müqavilələr hökmsüz sayılmış, Osmanlı dövlətinin yerini Böyük Millət Məclisi və yeni Türkiyə Hökuməti almış, Lozan sülh konfransında yeni Türkiyə nümayəndəsi iştirak etmiş və bu konfransda Türk görüşü qəbul edilmişdi.

(ardı gələn sayımızda)

doluya göndərilmiş, Amasyada 20-22 oktyabrda 3 gün sürən danışıqlar nəticəsində Salih Paşa Mustafa Kamal Paşanın Sivas Konqresi tərəfindən təsbit edilən aşağıdakı prinsiplərini qəbul etmişdi:

- 1) **Türklərlə məskun yerlərdə mandat və himayenin qəbul olunmaması;**
- 2) **Müsəlman olmayanlara Türk torpaqlarında siyasi hakimiyyət və ictimai asayışı pozacaq imtiyazlar verilməməsi;**
- 3) **Anadolu və Rumeli Müdafiyyə-Hüquq Cəmiyyətinin hüquqi bir təşkilat olaraq İstanbul Hökuməti tərəfindən rəsmən tanınması;**
- 4) **Müttəfiq dövlətlərlə Osmanlı dövləti arasındakı sülh konfransına gedəcək təmsilçilərin...seçilməsi;**
- 5) **Deputat Məclisinin yabançı qüvvələrin işğal altında olan İstanbulda toplanmasının doğru olmadığı.**

Salih Paşa qəbul etdiyi bu maddələri kabinetə yoldaşlarına da qəbul etdirməyə vəd versə də sö-

edilə bilər.

3) Batı Trakyanın hüquqi durumu o bölgə əhalisinin sərbəstcə verəcəkləri rəylərinə görə təsbit ediləcəkdir.

4) Xilafət və seltənətin mərkəzi olan İstanbul ilə Mərmərə dənizi hər cür təhlükədən uzaq olmalıdır. Bu əsas mühafizə edilmək şərti ilə boğazlar keçiş və ticarətə açıq olacaq və bu məsələ Türkiyə ilə əlaqəli dövlətlərin birlikdə verəcəkləri qərarla təyin ediləcəkdir.

Müttəfiq qüvvələr İstanbul hökumətindən bir çox adamların işdən azad edilməsi və mərkəzdən uzaqlaşdırılmasını tələb etmiş, 16 mart 1920-ci ildə isə İstanbulu faktiki olaraq işğal etdikdən sonra bəzi deputatları da həbs etmiş, həbs edilə bilməyənlərdən bir qismi Ankaraya qaçaraq milli mücadiləyə qatılmış, 5 aprel 1920-ci ildə bütün etirazlara baxmayaraq Damad Fərid Paşa xaricilərin əli ilə yenidən sədarətə gətirilmişdi. Damad Fərid Paşa sədarətə gətirilən kimi